

MODIFICĂRI ÎN STRUCTURA ETNO-CULTURALĂ A EUROPEI DE SUD-EST ÎN ENEOLITICUL TÎRZIU

DE

PETRE ROMAN

Prin conținutul etnic și cultural, Europa de sud-est a epocii bronzului este rezultatul integrării, în mediul său cu tradiție multimilenară, a unei succesiuni de grupe alogene, de origini diferite, pătrunse, în aceste părți ale continentului, în trei mari perioade: a eneoliticului târziu, a tranziției¹ spre epoca bronzului și spre sfârșitul aceleia a bronzului timpuriu.

¹ Prin această noțiune, arheologia românească a definit o manifestare specifică pentru o arle geografică largă. În măsura în care, cercetările s-au adâncit și diversificat, în aceeași măsură noțiunea a căpătat limite cronologice (relative și absolute) și caracterizări ale esenței sale tot mai exacte. În acest sens, o ultimă privire de ansamblu, succintă, poate fi găsită la Petre I. Roman, Ioan Némethi, *Cultura Baden în România*, București, 1978, p. 58—62. Afirmația că „acest termen nu este și nu va fi niciodată decât o expresie a neputinței și a dezacordului cercetătorilor de a defini o perioadă” . . . (Al. Vulpe, RI, 27, 1974, 2, p. 244) s-a dovedit facilă și, în consecință, atenuată chiar de autorul ei care, astăzi, scrie: „Fără îndoială, pentru cronologia relativă a grupurilor culturale regionale din spațiul carpato-dunărean sau chiar sud-est european, definirea acestor perioade oglindește o situație obiectivă, condiționată de stadiul actual al cercetărilor” (idem, RI, 32, 1979, 12, p. 2266, nota 9). Faptul că în septembrie 1981 va avea loc la Sarajevo o reuniune, cu participare internațională selectă, dedicată „perioadelor de trecere de la neolitic la epoca bronzului” ne face să dăm o mal mare credibilitate acestei ultime tendințe decât primele. Același autor insistă însă și, nefiind suficient familiarizat cu problematica epocii pentru a oferi soluții originale fundamentate, ne propune înlocuirea noțiunii „perioadei de tranziție” prin adoptarea sistemului tripartit al cronologiei egece, începînd, în acest fel, epoca bronzului „odată cu Helladicul timpuriu; în cazul regiunilor noastre, se va avea drept criteriu sfârșitul civilizațiilor eneolitice” (*ibidem*), „precum Cucuteni, Gumelnița etc.” (*ibidem*). Nu ne este clar dacă menționarea culturii Gumelnița vrea să însemne că Cernavodă I, care o succede, este de atribuit tot epocii bronzului. Nici dacă la baza acestei propuneri stă sau nu o schemă argumentată a sincronismelor dintre culturile de la nord (și chiar sud) de Balcani și cultura Helladiculul timpuriu. Forma și principiul care au generat propunerea sînt simpliste căci ignoră o serie de fapte majore: noțiunea de perioadă timpurie a epocii bronzului egeco-anatolian (respectiv: bronz timpuriu anatolian, cicladic timpuriu, thessalic timpuriu, helladic timpuriu, bronz timpuriu macedonean etc.) exprimă, mal mult sau mal puțin exact, realitățile respectivelor regiuni; influențele culturale de la sud la nord sînt evidente, dar, deseori, centrul „sudic” de iradere se află doar la sud de Balcani și în nordul Macedoniei; aceste influențe au aceeași intensitate și în ținuturile Europei est-centrale, deci epoca bronzului ar urma să înceapă, conform noli scheme, la un orizont Boleráz (= Cernavodă III), pre-Baden clasic, adică în perioada Trichterbecher mijlocie; dacă curentul cultural are direcția sud-nord, mișcările etnice (care poartă cu ele structuri social-economice, lingvistice etc.) sînt inverse; referirea la „bronzul timpuriu” din Bulgaria nu poate fi reținută căci analiza nemijlocită a materialelor de tip Ezero-Ezerovo ne arată o componentă puternică de tradiție Cernavodă II. Deci punctul de pornire al culturii de la Ezero se plasează undeva spre sfârșitul culturii Cernavodă II (așa cum ne este cunoscută astăzi) și a complexului de tip Orlea-Sadovec. Rezultă un hiatus între Karanovo VI (= Gumelnița) și Ezero, care ar putea corespunde, total sau în cea mal mare parte, culturilor Cernavodă I, II și III; pe de altă parte, sincronizarea perioadelor timpurie și mijlocie de la Ezero (G. Georgiev, N. Merpert, R. Katinčarov, D. Dimitrov, *Ezero. Rannobronzovoto seliŝce*, Sofia, 1979, p. 497 și urm.) cu

Aceste realități, evidențiate de cercetarea arheologică, nu pot fi invocate însă în sprijinul tezei distrugerii „Europei vechi” printr-un proces de „curganizare” — noțiune care se dorește identică cu aceea de indo-europenizare². „Europa nouă” — a epocii bronzului — nu s-a născut prin nimicirea³ populațiilor „vechii Europe”, ci din încrucișarea etnică și spirituală a celor două elemente.

Într-un fel, istoria perioadei de timp dintre eneoliticul dezvoltat și bronzul clasic poate fi numită istoria îmbinării dintre populațiile locale cu cele nou venite⁴, din care au rezultat principalele grupe etnice ale Europei de sud-est: traci, iliri, greci. Acest proces nu ne este cunoscut în toată complexitatea sa. Documentarea arheologică ne arată însă clar cum întrepătrunderea a fost posibilă numai după o îndelungată conviețuire a grupelor emigrate cu cele locale, mai întâi alăturată, în spații diferite, mai apoi pe același teritoriu.

★

În cele ce urmează, ne propunem să urmărim, spre exemplificare, doar una dintre perioade, cea mai veche. Am numit-o a eneoliticului⁵ târziu spre a o deosebi de cea anterioară, a maximei dezvoltări pe care comunitățile creatoare a culturilor de tip Petrești, Ariușd, Cucuteni A₁-A₃, Gumelnița-Karanovo VI, Larissa, Vinča-Pločnik, Tiszapolgár, Lengyel au atins-o. Și poate nimic nu este mai expresiv pentru a evidenția gradul înalt de cultură a acestor populații decât amintirea tezaurilor din mormintele de la Varna⁶. În eneoliticul dezvoltat, stabilitatea, generalizată pe mari spații geografice, a permis apariția unor granițe culturale clar delimitate, în cadrul cărora unitatea era menținută și de existența unor meșteșugari itineranți și a unor centre cu sfere largi de influențare. Așezările sînt stabile, de durată, în ținuturile dunărene, est- și sud carpatice, fiind cel mai ades fortificate. Un început de instabilitate trădează doar populațiile culturii Tiszapolgár, dar pe spații încă limitate și continuînd de fapt o tradițională tendință spre sud a populațiilor est-central europene.

orizonturi pretrolene și trolene I timpurii și mijlocii este foarte improbabilă (asupra acestui aspect vom reveni detaliat ulterior); D. Berclu (*Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 147 și urm.) avea în vedere doar zona pontică a Dunării de Jos. În mod expres „cultura Cernavodă” pe care o socotea ca un tot „care prin structura sa este o cultură egeo-anatoliană, din care cauză cronologia sa trebuie precizată în funcție de cea est-mediteraneană-egelcă” (*ibidem*, p. 147). Deci, D. Berclu nu poate fi invocat (Al. Vulpe, *loc. cit.*) în favoarea utilizării sistemului tripartit al cronologiei egeice, căci pentru celelalte perioade d-sa folosește sistemul Reinecke. Apoi, în afară de obiecțiile aduse noțiunii de „cultură Cernavodă” (Seb. Morintz și P. Roman, *Dacla*, N. S., 12, 1968, p. 46—47) ar trebui avute în vedere și modificările survenite în sincronizarea culturilor Cernavodă cu Ezero; că influențele sudice vor provoca mai rapide transformări, ce duc spre epoca bronzului, în sud-estul României, s-a subliniat și cu alt prilej (P. Roman, *Simpodium Plovdiv*, 1978; *idem*, *Sesiunea pe 1978 a muzeului din Constanța*), dar acest lucru se petrece la un orizont cronologic corespunzător apariției culturii Gilna.

² Noțiunea de „curganic” a evoluat de la concret spre difuz, sfîrșind prin a cuprinde și elemente stepice nord-pontice care nu folosesc sistemul tumular de înmormîntare și nu au o economie pastorală (mai recent, Marija Gimbutas, *JIES*, 5, 1977, 4, p. 277 și urm.; *idem*, *La recherche*, 87, martie 1978, p. 228 și urm.).

³ *Ibidem*.

⁴ Detalii, la Seb. Morintz și P. Roman, *op. cit.*, p. 45 și urm.; P. Roman, *Thracio-Dacla*, 1, 1976, p. 54—55; P. Roman, Ioan Némethi, *op. cit.*; P. Roman, *SCIVA*, 32, 1980, 1, p. 21—42.

⁵ Noțiunea de eneolitic a fost rediscutată de Seb. Morintz, *Dacla*, N. S., 12, 1968, p. 126—127.

⁶ S. Ivanov, *Săcovișteea na Varnenskia nekropol*, Sofia, 1978.

Într-un astfel de moment, intervine un prim șoc, sesizat arheologic pe mari spații, cu urmări dintre cele mai importante pentru chipul cultural și desigur și etnic al Europei de sud-est. Delimitarea exactă a spațiilor afectate, natura și intensitatea acestui fenomen în fiecare teritoriu în parte nu pot fi încă detaliate, ci doar presupuse. Nu știm, de asemenea, dacă șocul este compus dintr-o singură undă sau mai multe valuri succesive. Fenomenul este documentat prin prezența, în Dobrogea și estul Munteniei, a unor așezări diferite de cele tradiționale și atribuite culturii Cernavodă I⁷; prin apariția ceramicii de tip C în așezările culturii Cucuteni⁸, începînd cu etapa A₄ a acesteia; prin morminte izolate sau cimitire de genul celor de la Suvorovo⁹, Cainari¹⁰, Casimcea¹¹, Brăilița¹², Decea Mureșului¹³, Csongrad¹⁴ și al căror inventar evidențiază legături cu ținuturile nord-pontice; ca și prin descoperiri izolate la sud de Balcani¹⁵ și în sudul Macedoniei¹⁶. Așezările gumelnițene, din regiunile ocupate de cele Cernavodă I, își încetează existența într-o vreme datată cu importuri Cucuteni A₃¹⁷, iar cele de tip Karanovo VI nu reflectă o evoluție mai îndelungată¹⁸. Așezările de tip Petrești și Ariușd nu mai sînt locuite cam în același timp¹⁹. Înmulțirea tell-urilor gumelnițene²⁰ din zonele deluroase ale Munteniei coincide cu încetarea locuirii pe tell-urile din estul Munteniei. Cultura Sălcuța s-a dovedit a nu fi decît parțial sincronă cu Gumelnița și pare a reprezenta, împreună cu Krivodol și Bubanj-Hum, o continuare, în alte ținuturi, a celei gumelnițene²¹. Așezările vinčiene nu cunosc decît topoarele de tip Pločnik²². Toate aceste fapte evidențiază și mai mult că în spațiul sud-est european au pătruns în eneoliticul tîrziu grupe etno-culturale străine de acest mediu.

★

La nivelul documentării actuale, ne imaginăm următoarea schemă în succesiunea evenimentelor:

Dubla presiune, exercitată pe de o parte asupra limitei nordice a ariei tripoliene, iar pe de alta asupra populațiilor stabile, necurganice,

⁷ Seb. Morintz și P. Roman, *op. cit.*, p. 47—77.

⁸ I. Nestor și Eug. Zaharia, *Dacla*, N. S., 12, 1968, p. 17 și urm.; Ann Dodd-Oprîțescu, *SCIVA*, 32, 1980, 4, p. 547—557.

⁹ V. Danilenko, *Enelolit Ukraini. Etnoistoričeskoe issledovanie*, Kiev, 1974, p. 93.

¹⁰ T. S. Movša, G. F. Čebotarenko, *KS Moscova*, 115, 1969, p. 45—69.

¹¹ Dorin Popescu, *Dacla*, 7—8, 1937—1940, p. 85—91.

¹² *Mal nou*, N. A. Harțușche, *Necropola de la Brăilița. Contribuții la problemele eneoliticului final și trecerii la epoca bronzului trac la Dunărea de Jos*, rezumatul tezel de doctorat, București, 1979.

¹³ Tematica a fost reluată de Ann Dodd-Oprîțescu, în *Dacla*, N. S., 22, 1978, p. 87—97.

¹⁴ I. Ecsedy, *ÉvkSzeged*, 2 (1971), 1974, p. 9—17.

¹⁵ D. Berclu, *Dacla*, N. S., 6, 1962, p. 397—409.

¹⁶ M. Garašanin, D. Simoska, *MacedActaArch*, 2, 1976, p. 9 și urm.; D. Simoska, B. Kitanovski, J. Todorović, *MacedActaArch*, 2, 1976, p. 43 și urm.

¹⁷ Vl. Dumitrescu, *Dacla*, N. S., 8, 1964, p. 53 și urm.

¹⁸ Puncte de vedere nuanțate asupra problemei, la Seb. Morintz — P. Roman, *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 568—569.

¹⁹ P. Roman, *Dacla*, N. S., 15, 1971, p. 105 și urm.

²⁰ Seb. Morintz și P. Roman, *Dacla*, N. S., 12, 1968, p. 120.

²¹ P. Roman, *SCIVA*, 29, 1978, 2, p. 215—221; aspecte ale problemei și la Seb. Morintz și P. Roman, *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 599, nota 6.

²² Detalii, la Al. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF, IX, 5, 1975, p. 20—21.

de la nordul Mării Negre din ținuturile vest-azoviene, a dus la împingerea spre interior a unor comunități tripoliene mărginașe (cu ceramică caracteristică, denumită de H. Schmidt Cucuteni C) și la deplasarea spre ținuturile vest-pontice a comunităților care vor crea, la Dunărea de Jos, cultura Cernavodă I²³. Grupuri restrinse au penetrat adinc în sud-estul Europei, ajungând în interiorul arcului carpatic (Decea Mureșului)²⁴ și Cimpia Tisei (Csongrad)²⁵, altele poate chiar în Macedonia unde le recunoaștem printre complexe de tip Suplevec-Bakarno Gumno²⁶.

Drept urmare, s-a produs dislocarea și împingerea spre vest²⁷ a populațiilor de tip Gumelnița-Karanovo VI care vor evolua în noile teritorii sub forma Brătești²⁸, Sălcuța, Krivodol, Bubanj-Hum. Nu este exclus ca în această mișcare o parte a comunităților vinčiene să fi fost împinse spre nordul Greciei unde au putut constitui una dintre rădăcinile viitoareii culturi Rachmani²⁹.

În timp ce grupele pătrunse adinc în ariile culturilor eneolitice locale vor fi repede asimilate (cel puțin din punct de vedere cultural), grupul compact Cernavodă I își va menține individualitatea. Cît de mare este însă suprafața ocupată de această grupare compactă de populații nu știm. Muntenia de est, Dobrogea, nord-estul Bulgariei³⁰ au fost stăpînite de populațiile Cernavodă I. Nu este însă exclus ca ele să fi locuit, un timp oarecare, și în teritorii sud-balcanice.

După șoc, se produce dezvoltarea paralelă a celor două lumi, locală și alogenă, cu tendință vizibilă de egalizare a nivelurilor de dezvoltare. Populațiile intruse, stăpînind în special căile de acces care, de-a lungul țărmului pontic, fac legătura cu lumea egeo-anatoliană, vor asimila rapid bunuri de cultură de acest tip pe care, parțial, le vor vehicula și spre ținuturile nord-pontice. La populațiile locale, în bună măsură amestecate, se observă un accelerat proces de unificare culturală care duce la dispariția granițelor culturale tradiționale³¹. Dacă la început, la nivelul culturilor Sălcuța, Bubanj, Tiszapolgár tîrzie-Bodrogkeresztúr, mai putem sesiza fondurile culturale anterioare, treptat se va ajunge la manifestări de tipul Hissar-Vajska-Sălcuța IV-Herculane-Cheile Turzii-Hunyadi halom-Lażňany în care regionalismele sînt estompate de elementele comune care devin majoritare. Această tendință de unificare le apropie și de gru-

²³ Ann Dodd-Oprlțescu, *op. cit.*; Idem, *Primele elemente stepice din eneoliticul României*, teză de doctorat la Universitatea din Iași, 1978.

²⁴ Vezi nota 13.

²⁵ Vezi nota 14.

²⁶ Vezi nota 16.

²⁷ Seb. Morintz și P. Roman, *op. cit.*, p. 559—560.

²⁸ Ersilla Tudor, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 37—53; Idem, Dacla, N. S., 22, 1978, p. 73—86.

²⁹ Hans-Joachim Weisshaar, ArchKorrespondenzblatt, 9, 1979, 4, p. 385 și urm; Idem, *Die Funde der Rachmanizeit von der Pevkakia-Magula bei Volos, Thessalien*, Diss, Heidelberg, 1977. Au fost precizate, stratigrafic, trei faze ale culturii Rachmani. Cea mai veche conține deja torți aplicate, caracteristice pentru Sălcuța IV. În general, în cultura Rachman, deși paralelizată cu Helladicul timpuriu I—II, nu se „văd” decât, cel mult, elemente Coșofeni incipiente. În același timp, etapa clasică a culturii Coșofeni are frapante analogii în așezări helladice timpurii I—II (P. Roman, *Cultura Coșofeni*, București, 1976, p. 63—64; Petre Roman, Ioan Némethi, *op. cit.*, p. 69; P. Roman, Dacla, N. S., 23, 1979, p. 308—309).

³⁰ H. Todorova a făcut cunoscute mai multe așezări de tip Cernavodă I (aspect Ulmeni) din nord-estul Bulgariei (Ovčarovo, Hotnica, Duran kulak), în comunicarea asupra „culturii Pevec” (de fapt Cernavodă I) ținută la simpozionul de la Budapesta-Velem, aprilie, 1977.

³¹ P. Roman, Dacla, N. S., 15, 1971, p. 130—131.

pele mai vestice ³² cum ar fi Lasiņa, Balaton, Ludanice ca și de grupul Rachmani care se dovedește a fi contemporan și participant direct la acest fenomen.

Faptul că grupul Cernavodă I reflectă mai puternice și mai directe contacte cu cultura troiană (după toate aparențele de caracter Troia I) pare să dovedească că el a reușit dacă nu să întrerupă cel puțin să stînjească relațiile dintre Anatolia de vest și culoarul Vardar-Morava-Dunărea Mijlocie. Așa s-ar putea explica de ce procesul de unificare a culturilor eneolitice locale se bizuie îndeosebi pe manifestările de tip Rachmani-Bubanj-Sălcuța ca păstrătoare a unor tradiții strălucite decît pe contactele nemijlocite cu lumea troiană. Și cum aceste tradiții sînt în general de caracter pretroian, este lesne de înțeles cite riscuri implică folosirea metodei comparative pentru stabilirea sincronismelor.

*

Cele foarte succint mai sus expuse explică de ce chipul cultural al Europei sud-estice suferă modificări structurale în eneoliticul tîrziu. Pe de o parte, în urma amestecului etnic și cultural, fondul tradițional nu ne mai poate oferi forme „pure”, cum erau în eneoliticul dezvoltat, ci „mixturi”. Ca să dăm un exemplu : așezări grupate, deseori numite chiar tell-uri, se găsesc și în cultura Sălcuța; tell-urile de tipul celor Gumelnița sau Karanovo VI dispar însă odată cu aceste culturi.

Pe de altă parte, comunitățile pătrunse în sud-estul Europei aduc cu ele forme de viață noi, iar prin renunțarea la formele rudimentare de cultură cu care sosiseră facilitează pătrunderea accelerată a elementelor culturii troiene în Balcani. În schimb, am putea spune că populațiile Gumelnița-Karanovo VI erau mai conservatoare, ele dezvoltînd mai departe tradiții pretroiene și ar fi continuat probabil timp îndelungat să fie rivale culturii troiene. Nu este deci de mirare că tradiționalismul sud-est european, continuat de triburile Sălcuța-Bubanj-Krivodol, nu va accepta înlocuirea bunurilor proprii și vehicularea celor străine, iar Europa est-centrală va trebui să accepte bunuri culturale purtînd „marca” Sălcuța-Bubanj ³³, mai apoi Hissar-Sălcuța IV ³⁴ și așa mai departe.

Ritmul de „civilizare” a grupelor alogene s-a produs destul de rapid, astfel încît s-a realizat egalizarea nivelurilor de dezvoltare care a făcut posibilă îmbinarea celor două lumi, îmbinare obținută în perioada următoare, de tranziție spre epoca bronzului.

MODIFICATIONS INTERVENUES DANS LA STRUCTURE ETHNO-CULTURELLE DE L'EUROPE DU SUD-EST AU COURS DE L'ÉNÉOLITHIQUE TARDIF

RÉSUMÉ

L'auteur met en évidence la période énéolithique tardive, période d'acclimatation des éléments de l'est qui se sont introduits dans le Danube inférieur, et d'adaptation partielle pour ceux qui se sont dispersés dans les milieux culturels locaux balkaniques.

³² *Ibidem*, p. 120—121.

³³ În mediul Bodrogkeresztúr, Ludanice, Jordansmühl.

³⁴ În așezări de tip Vajska, Hunyadhalom, Lažňany, Balaton etc.

